

XX საუკუნის ლიტერატურული აზროვნების ისტორიიდან

აკაკი ბაქრაძე

დავინწყებული იდეა*

როცა „ქართლის ცხოვრებას“ კითხულობთ, არ შეიძლება მაშინვე თვალში არ გეცეთ ერთი გარემოება: ძირეულად განსხვავებულია თამარის ისტორიკოსებისა და ჟამთააღმწერლის თხრობის განწყობილება. შეიძლება მკითხველმა მითხრას კიდევ – რა არის საკვირველი? თამარის ისტორიკოსები გვიამბობენ გამარჯვებული საქართველოს თავგადასავალს, ჟამთააღმწერელი კი ჩვენი ქვეყნის დამარცხებას იგლოვსო. ცხადია, ეს მართალია, მაგრამ ისიც უნდა მოგახსენოთ, რომ ამგვარი ვითარებით გამოწვეულ სხვაობას არ ვგულისხმობ, ვგულისხმობ საქართველოს ისტორიული მისიის გაგების დავინწყებას, თუ საერთოდ დაკარგვას.

ვატყობ, რაც ახლა ვთქვი, მთლად მკაფიო არ უნდა იყოს. ამიტომ უფრო დანვრილებით ჩამოვაცალიებ ჩემს აზრს.

ვისაც „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ დაკვირვებით წაუკითხავს, იგი უთუოდ მიაქცევდა ყურადღებას მემატინანის თუნდაც ორ ფრაზას.

პირველი: „აქა კულა სამებისა თანა იხილვების ოთხებად თამარ, მისწორებული და აღმატებული“ („ქართლის ცხოვრება“, ტ. II. 1959 წ., გვ. 25). როგორც ხედავთ, თამარი გამოცხადებულია ქრისტიანული სამების – მამა-ღმერთი, ძე-ღმერთი, სული წმიდა – მეოთხე ნევრად.

მეორე: „მიუდგა თამარი განწმედილითა გონებითა და ტაძრისა ღმერთისა აღმსჭუალულისა სანთლითა სხეულისათა, მხურვალითა გულითა და განათლებულითა სულითა ტაბახმელისა

* იბეჭდება წიგნიდან: ბაქრაძე ა. თხზულებანი, ტ. II, თბილისი, გამომცემლობა „ნეკერი“, 2004, გვ. 327-345.

ბეთლემ-მყოფელმან მუნ შვა ძე, სწორი ძისა ღმრთისა...“ (იქვე, გვ. 56). აქ კი თამარი გათანაბრებულია ღმრთისმშობელთან, ლაშა-გიორგი კი – იესო ქრისტესთან...

ორთოდოქსული ქრისტიანული შეხედულებით, მემატიანის როგორც პირველი, ისე მეორე განცხადება უსაშველო მკრეხელობაა, მაგრამ რატომღაც „ისტორიანისა და აზმანის“ ავტორს ამისი არ ეშინია. გაბედულად და აშკარად ამბობს იმას, რაც, წესის თანახმად, მართლმორწმუნე ქრისტიანმა ფიქრადაც არ უნდა გაივლოს. რა თქმა უნდა, ჟამთააღმწერელთან ამგვარ მკრეხელობას ვერ შეხვდებით. იმას კი ნახავთ, თამარის ისტორიკოსის მიერ იესო ქრისტესთან მისწორებული ლაშა-გიორგი რა სიტყვებით არის დამცირებული და დაკნინებული – თავხედი, თვითუნება, სახიობისმოყვარე, ღვინისმოყვარე, გემოთმოყვარე. ამას მოჰყვას ის, რასაც „წინასწარმეტყუელიცა იტყვის: ჭამა იაკობ, განძლა, განსხვა, განსუქნა. და დაუტევა ღმერთი შემოქმედი თვისი, და განუდგა ღმერთსა მაცხოვარსა თვისსა. ეგრეთვე იქმნა ნათესავსაცა ამას შინა ქართველთასა, რამეთუ განძლეს და იშუებდეს და უწესობად მიდრკეს სიძვათა შინა და მთვრალობათა უგუნურნი კაცნი, მეფის კარსა ზედა არა-ყოფნისა ღირსნი და ან კარსა ზედა მყოფნი“ („ქართლის ცხოვრება“, ტ. II. 1959 წ., გვ. 156-157).

კარგად რომ გავიგოთ, საქართველოს ისტორიული მისიისადმი დამოკიდებულების ამგვარი შეცვლა რას მოასწავებს, ჯერ ვნახოთ, რას ნიშნავს თამარის ისტორიკოსის სიტყვები და მერე იმას მივაქციოთ ყურადღება, რითი ცვლის, რა იდეით ჟამთააღმწერელი „ისტორიანისა და აზმანის“ ავტორის აზრს.

თამარის სამების მეოთხე წევრად გამოცხადება და ჩვილი ლაშა-გიორგის იესო ქრისტესთან მისწორება ნაწილია ქართული მესიანისტური იდეისა.

ყოველ ერში არსებობს მესიანისტური იდეა. იგი აქვთ გერმანელებს, რუსებს, სომხებს, პოლონელებს და სხვებს. ეს იდეა ერის თვითგამტკიცებას, თვითრწმენას, ძლიერებას უწყობს ხელს. ამა თუ იმ ისტორიულ ვითარებაში ეროვნული იმედის საფუძველია და ებრძვის ეროვნულ სასონარკვეთილებას. ბუნებრივია, რომ მესიანისტური იდეა ქართველმა მოაზროვნეებმაც გამოიმუშავეს და ჩამოაყალიბეს.

შეიძლება აუცილებელი არ იყოს ქართული მესიანისტური იდეის სხვა ხალხების მესიანისტურ იდეასთან შედარება, მაგრამ სომხურ მესიანისტურ იდეას კი უთუოდ უნდა შევეუპირისპირო: ეს ნათლად დაგვანახვებს, როგორ იბრძვიან ქართველები და სომხები ეროვნული თავისთავადობის შესანარჩუნებლად.

სომხური მესიანისტური იდეა ეფუძნება წარღვნის მითს, როგორც კარგად ცნობილია, დაბადების წიგნის თანახმად, წარღვნის შემდეგ ნოეს კიდობანი არარატის მთაზე გაჩერდა. აქ გამოვიდა გარეთ ნოე და მისი სახლობა. აქედან დაიწყო კაცობრიობის ხელმეორე აღორძინება. ძველ სომხურ მწერლობას მიაჩნია, რომ ბიბლიის არარატი სომხეთის არარატია. წარღვნის შემდეგ ნოემ მთელი ცხოვრება (ბიბლიის მიხედვით კი მან 350 წელიწადი იცოცხლა) სომხეთში გაატარა, იცოდა სომხური ენაც და დასაფლავებულიც ნახჭევანშია. მაშასადამე, სომხური მწერლობის აზრით, სომხეთი კაცობრიობის რეგენერაციის აკვანია. ქრისტიან ხალხებში ბიბლიის ავტორიტეტი საფუძველს აძლევდა ზოგიერთ სომეხ მემატიანეს, ემტკიცებინა: ყველა ხალხი სომხებისაგან წარმოიშვა და ყველა ენის მშობელი სომხურიაო. ნურავინ მიიჩნევს ამას უბრალო მიაშიტობად. ეს იდეა მძიმე ისტორიული კატაკლიზმების ეპოქაში ეხმარებოდა სომეხ ხალხს, იმედით ასაზრდოვებდა მის სიმტკიცეს, მხნეობასა და ვაჟკაცობას. სხვათა შორის, სომხური მესიანისტური იდეის გავლენა იმდენად დიდი ყოფილა, რომ რუსეთშიც არარატის მთებიდან, ე.ი. სომხეთიდან, მოელოდნენ მესიას (მხსნელს). ასე ფიქრობდნენ მანამ, სანამ 1701 წელს სომეხ მოღვაწეს ისრაელ ორის წერილი არ გაუგზავნია პეტრე პირველისათვის და არ უცნობებია – მოსკოვიდან მოვევლინებო ქვეყნიერებას მესია (იხ. ალ. აბდალაძის „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა“, 1982 წ., გვ. 101, 102, 107, 108, 144, 145).

უპირველესად მესიანისტური იდეა სომხეთს სჭირდებოდა ბიზანტიის მესიანისტური იდეის წინააღმდეგ, მასთან საბრძოლველად.

ასევე სჭირდებოდა მესიანისტური იდეა ქართველ ერსაც: ერთი მხრივ, ბიზანტიის პოლიტიკური და რელიგიური აგრესიისაგან თავდასაცავად და, მეორე მხრივ, სომხური ეკლესიის იდეოლო-

გიური პრეტენზიის შესაკავებლად. სჭირდებოდა, აგრეთვე კავკასიაში საქართველოს ჰეგემონობის გასამტკიცებლად.

რა ნიშნები აქვს ქართულ მესიანისტურ იდეას?

პირველი: ცნობილი ჰიმნით – „ქება და დიდება ქართულისა ენისა“ – ქართული ენა გამოცხადებულია ქრისტეს ენად. მეორედ მოსვლის ჟამს უფალი ამ ენით დაელაპარაკება კაცობრიობას. ეს არ არის ერთადერთი შემთხვევა, როცა ძველ ქართულ მწერლობაში ქართული ენა განსაკუთრებულად არის წარმოდგენილი. „შიოსა და ევაგრეს ცხოვრებაში“ ნათქვამია, რომ, როცა 13 ასურელი მამა საქართველოს საზღვარს მოადგა, კათალიკოს ევლავიოსს ღამით უფლის ანგელოსი ეჩვენა და უთხრა: ღვთის მონა იოანე მონაფეხითურთ მოდის, შეეგებე და შეინყნარეო. კათალიკოსი ევლავიოსი ასურელ მამებს შეეგება. იოანეს ქედზე მოეხვია და კეთილად მობრძანება უსურვა. სტუმარი მასპინძლის ფერხთით დაეცა და ღმერთს მადლობა შესწირა, კათალიკოსის თაყვანისცემის ღირსი რომ გახდა. იოანესა და ევლავიოსს შორის საუბარი ქართულად მიმდინარეობდა. ამის გამო „ცხოვრების“ ავტორი გაკვირვებული ამბობს: „ვითარ მოეცა იოანეს ენა ქართულად მეტყველი ყოვლად დაუბრკოლებელი?“ პასუხს ასე იძლევა: „ეჰა, საკვირველებასა შენსა, ქრისტე ღმერთო, ვითარ ადიდებ მადიდებელთა შენთა“.

როგორც ხედავთ, ქრისტეს შთაგონებით, ქართულად ამეტყველდა კაცი, რომელსაც ქართული „არცა ოდეს ასმიოდა, არ თუ ესწავა“.

ასევე ღვთის შთაგონებით ალაპარაკდა ქართულად ექვთიმეც. მართალია, იგი ქართველი იყო, მაგრამ გადავინწყებული ჰქონდა მშობლიური ენა. უჭირდა ქართულად საუბარი („იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრება“). ერთხელ ექვთიმე მძიმედ იყო ავად. ავადმყოფს ღვთისმშობელი ეჩვენა და ჰკითხა: რა გტიკვა, ექვთიმე? სწეულმა უპასუხა: ვკვდები, დედოფალო. ღვთისმშობელმა ანუგეშა იგი: „არარაა არს, ვნებად შენ თანა, აღდეგ. ნუ გეშინინ და ქართულად ხსნილად უბნობდი“. ამ სიტყვების მერე ექვთიმე არა მარტო სრულიად განიკურნა, არამედ დიდებული ქართულითაც ამეტყველდა: „მიერიტგან დაუყენებლად, ვითარცა წყაროდ აღმოდინ უწმინდეს ყოველთა ქართველთასა“.

ასე მჭიდროდ უკავშირდება, ჩვენი მწერლობის აზრით, ქართული ენა და იესო ქრისტე ერთმანეთს.

მეორე: ქრისტეს კვართი საქართველოში, მცხეთაშია დასაფლავებული. დაკრძალვის ადგილს აგებულა სვეტიცხოველი. მათიანე გვიამბობს, რომ ორი კაცი, ელიოზ მცხეთელი და ლონგინოზ კარსნელი, საქართველოდან იერუსალიმს გაემგზავრა. ისინი მაშინ ჩავიდნენ იერუსალიმში, როცა იქ იესო ქრისტე ჯვარს აცვეს. უფლის კვართი, თურმე, მცხეთელ მოქალაქეებს ხვდათ წილად. „ხოლო კვართი იგი უფლისა წილით ხუდა მცხეთელთა: წარმოიღო ელიოზ და მოიღო მცხეთას“ („ქართლის ცხოვრება“, ტ. I. 1955 წ., გვ. 98-99).

მესამე: საქართველო ღმრთისმშობლის წილხვედრი ქვეყანაა.

მეოთხე: ბაგრატიონთა სამეფო დინასტია არის იესიან-დავითიან-სოლომონიანი. მოგეხსენებათ, ქართველ მეფეთა ბრძანება-განკარგულებანი, წესისამებრ, იწყება ასე: „ჩვენ იესიან-დავითიან-სოლომონიან-პანკრატიონმან მეფეთ მეფემან...“ ამრიგად, ქართველი ბაგრატიონები ებრაელ მეფეთა შთამომავლად თვლიდნენ თავს. რატომ? იმიტომ, რომ იესეც, ძეც მისი დავით, სოლომონიც ძე დავითისი სახარებაში მოხსენიებული არიან ქრისტეს წინაპართა შორის. მაშასადამე, ქართველი ბაგრატიონები და ქრისტე ნათესავები არიან. ეს კი ქართული სამეფო დინასტიის განსაკუთრებულობას მოწმობდა.

ამასთან ერთად, გარკვეულ პერიოდში ქართველი მეფეები „მესიის მახვილად“ იწოდებოდნენ. ისინი დამცველიც არიან და გამავრცელებელიც ქრისტეს მოძღვრებისა.

ქართულ მესიანისტურ იდეას აყალიბებს ქართული საეკლესიო მწერლობა. მისი აზრი მკაფიოა: თუკი საქართველო ღვთისმშობლის წილხვედომილი ქვეყანაა, ქართული ენა ქრისტეს ენაა, რომლითაც უნდა ელაპარაკოს უფალი კაცობრიობას მეორედ მოსვლის ჟამს, ბაგრატიონები კი ქრისტეს ნათესავები არიან, ცხადია, ქართველი ხალხი საგანგებო, განსაკუთრებული მისიის მატარებელია. იგი მოვალეა, ეს მისია აღასრულოს. ქართული ეკლესია ისტორიის ასპარეზზე ამ იდეით წარმართავს და ამოქმედებს ქართველ ხალხს.

იბრძოდნენ თუ არა ქართული სამეფო კარი და ქართველი პოლიტიკოსები ამ იდეის პრაქტიკული განხორციელებისათვის? თუ აზრი მხოლოდ აზრად დარჩა და ამით დამთავრდა ყველაფერი? რა თქმა უნდა, იბრძოდნენ. ქართული მატრიანე, ქართული მწერლობა ამას გვიდასტურებს.

ჯერ ერთი, როცა დადგა ნუთი განესაზღვრათ, რას ეწოდებოდა საქართველო, იგი ქართული ენის საფუძველზე განმარტეს. „ქართლად ფრიადი ქუეყანად აღირიცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეინირვის და ლოცვაი ყოველი აღესრულების, ხოლო კუირიელესონი ბრძულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად: „უფალო წყალობა ყავ“, გინა თუ „უფალო შეგუინყალებ“ (გიორგი მერჩულე – „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“). ამ ფორმულაში ისიც მკაფიოა, რას ეწოდება საქართველო და ისიც, რომ ქართული სამყარო ბერძნულ სამყაროსთან დაკავშირებულია მტიცივად, რაკი „კუირიელესონ“ ბერძნულად ითქმის.

მეორეც, ყალიბდება ტერმინი „საქართველო“. ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში წაანყდებით ჩივილს, რომ ცნება „საქართველო“ შედარებით გვიან გაჩნდა, მაშასადამე, ჩვენი ერთიანი ეროვნული ცნობიერებაც გვიან ჩამოყალიბდა. ეს ჩივილი უსაფუძვლოა. ცნება „საქართველო“ არ გულისხმობს ქართველთა ეროვნულ სახელმწიფოს, იგი მოიცავს იმას, რაც ქართველებს ეკუთვნით, რაც ქართველთა სამფლობელოა, მიუხედავად იმისა, ცხოვრობს თუ არა იქ ნათესავით (ანუ დღევანდელი ტერმინით რომ ვთქვათ, ეროვნულად) ქართველი. მწერალი ამბობს: ყველგან ქართლია, სადაც წირვა-ლოცვა ქართულად მიმდინარეობსო. ამ პერიოდში ქართულად წირვა-ლოცვა მარტო იქ არ ხდება, სადაც ქართველები ცხოვრობენ. ქართულ ეკლესიას უკვე გარღვეული აქვს ეთნიკური საზღვარი. იქაც საქმიანობს, სადაც არაქართველები ცხოვრობენ (სულერთია, რა მიმართულებით იქნება ეს – აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთით თუ სამხრეთით). აი, ამ გაფართოებულ, ეთნიკურსაზღვრებგადალახულ ქვეყანას, სადაც ქართულმა ეკლესიამ ქართული წირვა-ლოცვა დაამკვიდრა, ეწოდება საქართველო. ამიტომ „საქართველო“ მარტო ქართული ეროვნული სახელმწიფოს სახელი კი არ არის, არამედ

ყველაფერი იმისა, რასაც უკვე ქართველები ფლობენ, ან მომავალში დაეპატრონებიან.

ამ შემთხვევაში „საქართველო“ რელიგიური ტერმინიც არის, რადგან ამ ეპოქაში ეროვნულობა და სარწმუნოება გაიგივებულია. „ქართველი“ მარტო ეროვნებით ქართველს არ ნიშნავს, არამედ ქართული ქრისტიანობის (ანუ დიოფიზიტობის) აღმსარებელსაც, ისევე, როგორც „სომეხი“ არ გამოხატავს მარტო ეროვნებით სომეხს, არამედ გრიგორიანული ქრისტიანობის (ანუ მონოფიზიტობის) მიმდევარსაც. ამდენად, „საქართველო“ ეწოდება ტერიტორიას, სადაც ცხოვრობენ ადამიანები, რომელთაც სწამთ დიოფიზიტური, ანუ ქართული, ქრისტიანობა.

ტერმინი „საქართველო“ მაშინ ჩნდება, როცა ქართველები იწყებენ ეროვნული ტერიტორიიდან გასვლას და სხვა მიწა-წყლის ათვისებას.

სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით, ქართული ქრისტიანობის გავრცელების მნიშვნელობას მონიშნავს სომეხი მემატიანის კირაკოს განძაკელის ცნობაც. როცა საქართველოს სამეფოს მესვეურებმა ტკბილი სიტყვით და დაშაქრული ენით ვერ მოახერხეს სომეხთა ცდუნება და მათი ქართულად მოქცევა, ლაშა-გიორგიმ და ივანე მხარგრძელმა გადაწყვიტესო, – გვიამბობს კირაკოსი, – მათი ძალაუფლების ქვეშ მყოფი ყველა სომხის ქართულ რწმენაზე გადაყვანა, ხოლო იმათი ხმლით მოსპობა, ვინც წინააღმდეგობას გაუწევდა (რუსული თარგმანით: “Обратить в грузинскую веру всех армян, бывших под их властью, а сопротивляющихся истребить мечом”. იხ. “История монголов по армянским источникам”, вып. II, 1874 г. Стр.6-7).

კირაკოს განძაკელის ცნობა ტენდენციურად რომ იყოს, მაინც ადასტურებს იმას, რომ ქართული ქრისტიანობის გასავრცელებლად არ ერიდებოდნენ დანაშაულსაც (ხალხის გაჟუჟყვასაც) კი.

მესამეც, არჩეული მიზნის განხორციელების გზაზე საქართველო მივა იქამდე, რომ ქართველი მეფის ტიტული იქნება: მეფე აბხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა, შარვანშა და შაჰანშა. ამ ტიტულში უკვე გაერთიანებულია მთელი ამიერკავკასია. ცოტა უფრო მეტიც: შარვანშა გულისხმობს თითქმის დღევანდელ აზერბაიჯანის პატრონობას, ხოლო შაჰანშა იმ სომ-

ხურ ტერიტორიას, რომელსაც მაჰმადიანები ფლობდნენ სამხრეთში (ცოტა ხანს თბრობა უნდა შევწყვიტო და მკითხველს გავახსენო, რომ 1918-21 წლებში საქართველოს ეროვნულ გერბზე. წმ. გიორგისთან ერთად, გამოხატული იყო მზე, მთვარე, და ხუთი ვარსკვლავი. ლეონტი მროველის ცნობის შესაბამისად: ნარმართი ქართველები „იქნესო მსახურ მზისა და მთოვარისა და ვარსკულავთა ხუთთა...“ გერბზე შვიდი მნათობი რომ დაინახეს, სომეხ ისტორიკოსებს ეგონათ, საქართველოს მენშევიკურმა მთავრობამ ქართველ მეფეთა ტიტული გაიხსენა და მთელ ამიერკავკასიაზე აცხადებო პრეტენზიას. ტიტულშიაც ხომ შვიდი სამთავროა მოხსენიებული. ამის გამო მათ პროტესტი განაცხადეს. არ გაითვალისწინეს, რომ იმ გერბზე გამოხატული მნათობნი ლეონტი მროველის ცნობას იხსენებდნენ და არა ქართველ მეფეთა უკვე დავინწყებულ ტიტულს). მერე ამ ტიტულს დაემატება – ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვითმპყრობელი. ეს კი იმის მაუწყებელია, რომ ქართული სახელმწიფო აზრი მიდის ორთავიანი არწივის იდეამდე. ბიზანტიის იმპერიის გერბი იმიტომ იყო ორთავიანი არწივი, რომ იგი (ბიზანტია) აცხადებდა პრეტენზიას როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთის მფლობელობაზე. ამავე იდეით და პრეტენზიით წამოიღებენ ბიზანტიიდან მოგვიანებით რუსებიც ორთავიან არწივს საკუთარ გერბად.

თეორიული აზრი და პრაქტიკული საქმიანობა გაერთიანდა. ფორმულაც ჩამოყალიბდა: ერთიანი კავკასია საქართველოს მეთაურობით. ამ იდეის თავკაცებად და პრაქტიკულ განმხორციელებლად ქართველ მემატიანეებს მიაჩნიათ ვახტანგ გორგასალი და დავით აღმაშენებელი. ამიტომ ისინი ხდებიან ქართული პოლიტიკური აზრის სიმბოლოებად: ტახტი ვახტანგეთი, საყდარი დავითიანი, დროშა გორგასლიანი და დროშა დავითიანი. თუმცა, ჩემი აზრით, უკეთესი იქნებოდა ამ იდეისათვის გვენოდებინა დავითიზმი, რადგან დავით აღმაშენებლის მეფობა და საქმიანობა ყველაზე უკეთ გამოხატავს მის არსს.

ქართული პოლიტიკური იდეა რომ სრულად განხორციელდეს, აუცილებელია ბიზანტიის გავლენისაგან თავდაღწევა, მართალია, ვახტანგ გორგასალი ანდერძად ტოვებს, – „სიყვარულსა ბერძენთასა ნუ დაუტევებთ“, – მაგრამ ქართველი მოღვაწეები

ნათლად და გარკვევით ხედავენ, რომ ბიზანტია თანდათან სუსტდება, კნინდება და უძლურდება. თუ საქართველოს საკუთარი ეროვნული ენერჯის გამოვლენა უნდოდა, იგი უნდა განთავისუფლებულიყო ბიზანტიის მეურვეობისაგან. ბიზანტიის უარყოფა აბეზარი მეურვის მოცილებასაც ნიშნავდა და უმოკავშიროდ დარჩენასაც. არადა, ჯერ მოკავშირე აუცილებელი იყო. ქრისტიანული ქვეყნისათვის ასეთი მოკავშირე მხოლოდ კათოლიკური დასავლეთი შეიძლებოდა ყოფილიყო. ეს არჩევანი მით უკეთესი იქნებოდა, თუ დადასტურდებოდა, რომ იქ მართლაც ქართველთა ნათესავი სახლობდა. და იოანე მთაწმიდელი დააპირებს ნიადაგის მოსინჯვას. განზრახვა ვერ განხორციელდა. იოანე არ გაუშვეს ესპანეთად. განშორების მწუხარებას ვერ გადავიტანთო, შეწუხებულან იმპერატორები ბასილი და კონსტანტინე („იოანეს და ექვთიმეს ცხოვრება“). პოლიტიკისათვის უცხო და შეუფერებელი მიამიტობა და გულჩვილობაა გამოვლენილი. თუმცა ორივე მხარემ კარგად იცის, რას აკეთებს და რატომ. გასხიპული დიპლომატიური თავაზიანობით მალავენ გულის ფიქრს. საქართველო ევროპისაკენ გაპარვას ცდილობდა. ბიზანტია უკეტავდა კარს.

თუ მამად იოანე მორიდებულ ნაბიჯს დგამს, გიორგი მთაწმიდელი აშკარად და დაუფარავად მოქმედებს. იგი იმპერატორ კონსტანტინე მეათე დუკას ეუბნება – ბერძნები მრავალგზის განდგომიან ქრისტიანობას, ხოლო ჩვენ, რაკილა ერთხელ ვინმუნეთ იგი, არასოდეს გვიღალატიაო („გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება“). გიორგი ქართული ეკლესიის უპირატესობის ქდაგებით არ კმაყოფილდება. კათოლიციზმის უკეთესობასაც იქვე იღიარებს: „ხოლო ჰრომთა, ვინამთგან ერთგზის იცნეს ღმერთი, არღარა ოდეს მიდრეკილ არიან და არცა ოდეს წვალებამ შემოსრულ არს მათ შორის“. როგორ, გიორგი მთაწმიდელმა არ იცოდა, რომ კათოლიკურ ეკლესიასაც ისევე აწამებდა ერესი, როგორც მართლმადიდებლობას? რა თქმა უნდა, იცოდა, მაგრამ ახლა, პოლიტიკურ-რელიგიური თვალსაზრისით, საქართველოსათვის ასეა საჭირო. აუცილებელია კათოლიკური ეკლესიის გულისმოგება და არც გიორგი იშურებს ქების სიტყვას. მართლაც, კმაყოფ

ფილებით სავსე რომაელები მაშინვე შეჰპირდნენ ქართველ ბერს – „ნარგიყვანთო წინაშე წმიდისა პაპადსა“.

ბიზანტიის წინააღმდეგ ბრძოლა, რომელიც დიდმა მთაწმიდელებმა დაიწყეს, თამარის დროს დასრულდება. ამას მარტო ქართველთა გავლენის ქვეშ მყოფი ტრაპიზონის იმპერიის შექმნა კი არ მოწმობს, არამედ სხვა ფაქტებიც.

თუ თამარამდე ქართული სამოხელეო ტერმინები ქართულ-ბერძნული წარმომავლობის არის, თამარი ახალ მაღალ თანამდებობას ქმნის და მას თურქულ სახელს დაარქმევს – ათაბაგი. რატომ? თამარი „დასავლეთის და აღმოსავლეთისა თვითმპყრობელია“ და ეს სამყარო ბუნებრივად უნდა შემოვიდეს ქართულ ცნობიერებაში.

თუ მეთერთმეტე საუკუნემდე არსებითად მხოლოდ ბერძნულენოვანი სამყაროდან ითარგმნება წიგნები ქართულად, უცბათ (ყოველ შემთხვევაში დღეს არსებული მასალების მიხედვით) იწყება გაცხარებული ლიტერატურული საქმიანობა სპარსულენოვანი მწერლობის სათარგმნელად (საბუთად თუნდაც „ვისრამიანი“ დავასახელოთ). ისიც, „ვეფხისტყაოსანში“ რომ აღმოსავლური სამყაროა დახატული, ჩემი ფიქრით, იმას გულისხმობს, რასაც აღმოსავლეთის შეცნობა-გაშინაურება შეიძლება ვუნოდოთ. ქართულმა ორთავიანმა არწივმა თანაბრად უნდა მოავლოს თვალი დასავლეთსა და აღმოსავლეთს. სხვანაირად ტიტული – „დასავლეთისა და აღმოსავლეთის თვითმპყრობელი“ ცარიელი სიტყვა იქნება.

ქართული პოლიტიკა მარტო დასავლეთისა და აღმოსავლეთისაკენ არ იყურება. რაკი ამიერკავკასია გაერთიანებულია, ქართულმა სახელმწიფომ კავკასიონის ჩრდილოეთითაც უნდა გადაიხედოს. ჩრდილოეთი არის ქვეყანა, რომელსაც ისეთივე პრეტენზია აქვს ბიზანტიის მემკვიდრეობისა, როგორიც საქართველოს. თუ ბიზანტიის მემკვიდრეობის ორი მაძიებელი შეერთდება. მაშინ უთუოდ და უთუმცაოდ შეიქმნება უძლეველი ქრისტიანული სახელმწიფო. ქართველი პოლიტიკოსები გადასწყვეტენ თამარის ქმრად რუსი უფლისწული მოიწვიონ. ქორწინება მოხდა, მაგრამ იური ბოგოლუბსკი, ანუ გიორგი რუსი, ის კაცი არ გამოდგა, ვისაც ქართული სამეფო კარი ეძებდა. მას უფრო მეტი სურვი-

ლი და ნდომა აღმოაჩნდა, ვიდრე მისთვის იყო გათვალისწინებული. გიორგი რუსი გააძევეს, მაგრამ ორიენტაცია არ შეცვლილა. მეორე ქმარიც ჩრდილოეთიდან მოიყვანეს. ამჯერად ქართველთა ნათესავი, ოსი უფლისწული დავით სოსლანი. ქართული ეკლესია ჩრდილოეთში უკვე ფეხმოდგმულია. თამარის და დავითის ქორწინებით ამიერ და იმიერ კავკასიის პოლიტიკურ შეერთებასაც ეყრება საფუძველი.

თავის ძეს თამარი თიკუნად „ლაშას“ უწოდებს. „ისტორიანისა და აზმანის“ ავტორი გვეუბნება – ლაშა, აფსართა ენითა, განმანათებლად სოფლისა ითარგმნებაო. ესეც პოლიტიკურ-რელიგიური აქტია: იმიერკავკასიის მოსახლეობის გულისმოსაგებად მომავალ ხელმწიფეს ორი სახელი ჰქვია – ქართველთა სადიდებელი წმიდანისა და იმიერკავკასიელთა წარმართული ღვთაების: ლაშა-გიორგი, ანუ ნათელი გიორგი, რაც თეთრი გიორგის ასოციაციას იწვევს.

ასე რომ, იდეა უკვე არსებითად საქმედ არის ქცეული. მაშინ გაბედავს ქართველი მწერალი და იტყვის: „აქა კუალა სამებისა თანა იხილვების ოთხებად თამარ, მისწორებული და აღმატებული“.

ქართული მწერლობის პირით იქნა გაცხადებული ქართული პოლიტიკური იდეალი ისევე, როგორც ძალიან გვიან, მე-19 საუკუნეში, თედორე ტიუტჩევის კალმით იქნება გამოხატული რუსეთის პოლიტიკური მისწრაფება.

Москва и град Петров и Котснантинов
Вот царства русского заветные столицы...
Но где предел ему? И где его границы –
На север, на восток, на юг и на закат?
Грядущим временам судьбы их обличат!...
Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство русское... и не прейдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек.

რა თქმა უნდა, დანიელის წინასწარმეტყველებაში არავითარ რუსეთზე არ არის ლაპარაკი. იქ საუბარია ღმერთის მიერ შექ-

მნილ მარადიულ სამეფოზე. „და მათი მეფობის დღეთა შინა ცის ღმერთი აღადგენს სამეფოს, რომელიც არ დაინგრევა არასოდეს, და სამეფო იგი არ მიეცემა სხვა ერს, და დაამხოვს და დააქცევს იგი ყველა სხვა სამეფოს, თავად კი იარსებებს სამარადისოდ“ (დანიელი, 11, 44). რუსული მესიანისტური იდეა რუსეთს აკავშირებდა ამ მარადიულ სამეფოსთან, რომელიც ღმერთის მიერ იყო შექმნილი. მესიანისტურ იდეას საბუთი არ სჭირდება. იგი ემყარება განსაკუთრებულობის რწმენას.

ისტორიული ბედუკუღმართობის გამო საქართველომ ვერ მოახერხა პოლიტიკური ოცნების განხორციელება. მონღოლთა შემოსევამ იავარჰყო არამარტო ქართული სახელმწიფო, არამედ მოსპო ქართული მესიანისტური იდეაც. ამით იყო ყველაზე ტრაგიკული მონღოლთა ბატონობის შედეგი ჩვენში. როცა ჟამთააღმწერელი განაქიქებს ლაშა-გიორგის, აკინებს და ამცირებს მას, ეს მარტო ერთი ხელისუფლის, თუნდაც დამნაშავეის, კრიტიკა და მხილება არ არის. იგი დავინწყება იმ იდეალისა, რომელთანაც დაკავშირებულია ლაშა-გიორგი, საფუძვლიანად თუ უსაფუძვლოდ. ჟამთააღმწერელი უარჰყოფს ქართულ მესიანისტურ იდეას. შემოაქვს ახალი – ცოდვისა და გამოსყიდვის იდეა. მისი აზრით, ქართველობა იმიტომ დამარცხდა, რომ მათ ქრისტიანული სათნოება უარჰყვეს, გადიდგულდნენ და გაყოყოჩდნენ. ერთიანად მიეცნენ ცოდვას. ღმერთმაც სასჯელად მონღოლთა ბატონობა მოუვლინა. ცოდვილ ხალხს ისლა დარჩენია, იფიქროს და იზრუნოს ცოდვის გამოსყიდვაზე. რად უნდა იმას მტკიცება, რომ ცოდვილი ველარ გაბედავდა ოცნებას მაღალი მისიის შესრულებაზე, ველარ ჩათვლიდა თავს განსაკუთრებულად და ველარც სხვის წინამძღოლობას იკისრებდა.

მართალია, ბაგრატიონები ისევ თვლიან თავს იესიან-დავითიან-სოლომონიანად, მაგრამ ველარავინ ბედავს „მესიის მახვილად“ იწოდებოდეს.

თამარი ბოლომდე დარჩება შარავანდედით მოსილი, მაგრამ არავინ გაიხსენებს, რომ იგი სამების მეოთხე წევრია. ასეთი მკრეხელობის გაბედავა უკვე აღარ ძალუძთ.

რელიგიურ-პოლიტიკური ცნება „საქართველო“ იმდენად შეიკუმშება და დაპატარავდება, რომ ერთი პროვინციის სახელს –

ქართლს – გაუთანაბრდება. ვახტანგ VI რუსეთს წავიდა და „ბევრი ვინმე წარყვინენ საქართველოსი და კახეთის დარბაისელნი...“ ამის დამწერს უკვე არავითარი წარმოდგენა არა აქვს – რას ნიშნავს „საქართველო“. ეს არ არის ცალკეული შემთხვევა. ასე წერენ წამდაუნუმ. თუმცა თითო-ოროლას ესმის ცნება – საქართველოს – აზრი და მნიშვნელობა, მაგალითად, ვახუშტი ბატონიშვილს. ამას მონუმობს მისი წიგნიც და მისი რუკაც.

ჰიმნი „ქებად და დიდებად ქართულისა ენისად“ ისე დაიკარგება, რომ მას მხოლოდ მე-19 საუკუნის 80-იან წლებში აღმოაჩენენ (ხომ ვითომ შემთხვევითობაა ეს, მაგრამ თუ დავფიქრდებით, ღრმა კანონზომიერებას დავინახავთ. როცა ქართულმა ეროვნულმა აზრმა აღორძინება დაიწყო, ის ჰიმნიც იპოვეს, რომელიც სწორედ ეროვნული თვითშეგნების მქადაგებელი იყო). მისი თემა კი მონღოლთა შემდეგდროინდელ ქართულ ჰიმნოგრაფიაში არ შეგხვდებათ.

მართალია, არ დავინყებიათ, რომ საქართველო ღმრთისმშობლის წილხვდომილი ქვეყანაა, მაგრამ ამას ქართველთა უპირატესობის დასამტკიცებლად აღარ იყენებენ. დედა ღვთისას ოდენ შველისა და დახმარებისათვის მიმართავენ.

თუ გიორგი მთაწმინდელი ამაყად ეუბნება ანტიოქიის პატრიარქს – „წმიდაო მეუფეო, შუენის ესრეთ, რადთა წოდებული იგი მწოდებელსა მას დაემორჩილოს, რამე თუ პეტრესი ჯერ არს, რადთა დაემორჩილოს მწოდებელსა თუ ის სადა ძმასა ანდრეას და რადთა თქუენ ჩუენდა გვემორჩილნეთ“, – მე-18 საუკუნის ქართულ ეკლესიაში „გამტკიცებული იყო რუსოფილური მიმართულება და გატაცება. ჩვენში ცდილობდნენ უცვლელად გადმოენერგათ რუსული საღვთისმსახურო წესები და ტრადიციები“ (კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, 1941 წ., გვ. 328).

არც პირენეის იბერიისადმი ინტერესი დაკარგულა მონღოლების შემდეგდროინდელ საქართველოში, მაგრამ, თუ იოანე მთაწმინდელი თავად აპირებდა წასვლას ესპანეთში, საკუთარი თვალით ხილვას და ჭეშმარიტების შეტყობას, მე-18 საუკუნის მოღვაწე ტიმოთე გაბაშვილი ბერძენ ბერს ევგენიოსს ეკითხება – „ვითარ და რისთვის ქართველთა შპანია ეწოდების და შპანიელთა

ქართველი?“ ალბათ, ბერძენი ბერისაგან მოსმენილმა პასუხმა და-აკმაყოფილა ტიმოთე, რაკილა მერე ამ საკითხზე აღარაფერს ამ-ბობს. არც რაიმე ეჭვს გამოთქვამს.

ვეგენიოსმა კი ეს უთხრა ქართველ მიტროპოლიტს:

„...ჟამსა ალექსანდრე მაკედონელისასა შპანიელნი მრავალნი მისრულან ქართლად, და კვალად ჟამთა ოხრება საქართლისასა. ქართველნი მეფე და დიდებულნი წასულან შპანიად, და მათნი მეფენი და მთავარნი ნათესავნი არიან ქართველთა, და მდინარე-საცა მათ საქართველეთი ეწოდება. ხოლო მე მსმენოდეს ქარ-თლით, ვითარმედ ალექსანდრე მაკედონელმან აღილო ქართლიო და მცველნი ფრანგნი განანესაო ქართლად, და აწ აზნაურნი დანაშთომნი, მუხით განარიანო...“ (ტ. გაბაშვილი, მიმოსვლა, 1956 წ., გვ. 50).

აქ უკომენტაროდაც ნათელია, როდენ ოცობედა პასუხია ეს და ამიტომ არას მოგახსენებთ. უფრო საინტერესოა ბერძნის პასუხისადმი მიტროპოლიტ ტიმოთეს დამოკიდებულების ფსი-ქოლოგიური მომენტი. იოანე მთაწმიდეღს შემონმება სურს, ე.ი. სურს ნამდვილი ცოდნა (საკუთარი თვალთ და ყურით შემონ-მებაა ნამდვილი ცოდნის საფუძველი). ტიმოთეს მოსმენილი პა-სუხი აკმაყოფილებს. ე.ი. ბერძნის ავტორიტეტი უთანაბრდება შემონმებას. ავტორიტეტის შეუმონმებლად დაჯერება კი ცრუ ცოდნის საძირკველია. აქვე ვლინდება ბერძნის მიმართ ძველი მოკრძალებისა და თავდახრის მავნე ტენდენცია, რის წინააღმდე-გაც იბრძოდნენ მთაწმიდელები. როგორც ჩანს, მთაწმიდელთა მოღვაწეობამ ბერძენთა უპირატესობის გრძნობის სრული ამო-ძირკვა ვერ მოახერხა. ქართველთა გულის სიღრმეში იგი მაინც დარჩენილა და, დროდადრო, ისევ იჩენდა თავს.

რა თქმა უნდა, ისევ სჯეროდათ, რომ ქრისტეს კვართი ქარ-თულ მიწაში განისვენებს, მაგრამ ეს აღარ ხდება ქართული მწერ-ლობის ფართო განსჯის საგანი.

ამასთან დაკავშირებით, ერთ უცნაურსა და აუხსნელ საკითხს მინდა ყურადღება მიაქციოს მკითხველმა. ქრისტეს კვართი და გრალი განუყრელია. იოსებ არიმათიელმა კვართიდან გამოწუ-რული სისხლი უფლისა დააგროვა თასში. ქრისტეს სისხლით სავსე ამ თასს ეწოდა გრალი. XI-XV საუკუნეების ევროპული

ლიტერატურა გრალის თემით არის სავსე. ქართულ მწერლობაში კი გრალის თემა მე-20 საუკუნეში გამოჩნდება: გალაკტიონის „მზეო თიბათვისა, მზეო თიბათვისა, ლოცვად მუხლმოყრილი გრაალს შევედრები, იგი ვინც მიყვარდა დიდი სიყვარულით, ფრთებით დაიფარე – ამას გევედრები“ და გრიგოლ რობაქიძის „გრალის მცველნი“. ეს უკავშირდება XIX-XX საუკუნეების ევროპულ ლიტერატურაში გრალის თემის ხელახალ აღორძინებას. ნუთუ მართლა არ არსებობს ძველ ქართულ მწერლობაში გრალის თემა, თუ სათანადოდ არ შეგვისწავლია? გერმანელი მეცნიერი ჰერმან ფონსკერსტი ნიგნში – „გრალის ტაძრები კავკასიაში. თაურქრისტიანობა სომხეთსა და საქართველოში“ („Der Gralstempe- lim Kaukasus. Urchristentum in Armenien und Georgien“) – ამტკიცებს გრალის ტაძრების არსებობას ამიერკავკასიაში. კერძოდ, როცა იგი სვეტიცხოვლის ტაძრის აშენების ლეგენდას აანალიზებს, გვეუბნება, რომ ამ გადმოცემის შინაარსი ანთროპოსოფიის მომ- ველიებით უნდა ამოვიცნოთ. როდესაც გოლგოთაზე მაცხოვ- რის ჭრილობებიდან სისხლი მოწვეთავდაო, – დასძენს იგი, – მოხდა ქრისტეს მისტიკური დაკავშირება დედამიწასთან. იესო ნაზარეტელის ეთერული სხეულის, ასტრალური სხეულის და მე-ს ხატი მრავალმხრივ და მრავალნაირად არსებობს სულიერ სამყაროში. ქრისტეს ეთერული, ასტრალური სხეულებისა და მე-ს პირები (კოპია) არის წმ. ავგუსტინეში, თომა აქვინელში, ფრანჩესკო ასიზელში და სხვებში. სკერსტს მიაჩნია, რომ ასევე წმ.ნინოში გადმოსულია, ქრისტეს ეთერული, ასტრალური სხე- ულებისა და მე-ს ხატი. სვეტიცხოვლის ტაძარიც გრალის ტაძა- რია, რაკი იგი, წმ. ნინოს მითითებით, იმ ადგილას არის აშენებუ- ლი, სადაც ქრისტეს კვართი დაიმარხა. თუ ჩვენ ამ შეხედულებას გავიზიარებდით, მაშინ შეიძლებოდა გვეთქვა, რომ წმ. გრალის პოეტებია: რუსთველი, დ. გურამიშვილი, ნ. ბარათაშვილი, ილია, აკაკი, ვაჟა, გალაკტიონი და ზოგიერთი სხვაც [შემთხვევითი არ არის, რომ გ. რობაქიძის რომანში – „გრალის მცველნი“ – სულიერი ფასეულობის მცველთა შორის გამოყვანილი ჰყავს (ცხადია, შეცვლილი სახელებით) პაოლო იაშვილი, ტიცციან ტაბი- ძე, კოტე მარჯანიშვილი, შალვა დადიანი და სხვანი. სხვათა შორის, სკერსტის ნიგნში მოტანილია ციტატი გ. რობაქიძის

ამ რომანიდან]. თუ ამ თვალსაზრისით შევისწავლით ქართულ მწერლობას, მაშინ გამოდის, რომ გრალიც გამჭოლი თემაა ჩვენი ლიტერატურისა. მართალია, გრალის თემა ქრისტიანული იდეალების დაცვას, მოვლა-პატრონობას ითვალისწინებდა, ამ იდეალისთვის რაინდულ თავდადებას გულისხმობდა, მაგრამ, სკერსტის სიტყვით, იგი წინარექრისტიანულ ხანაშიც არსებობდა. მის კვალს ეძებს არგონავტებისა და პრომეთეს (ამირანის) მითში. კავშირს ეძებს ოქროს საწმისსა და გრალს შორის. შეიძლება გაკვირვებულმა მკითხველმა წამოიძახოს – საიდან სადაო. როგორ, რატომ? მაგრამ ვიდრე რაიმეს უარგყოფდეთ, მანამდე სჯობს შევისწავლოთ პრობლემა. მეც ამ მიზნით დავსვი ეს საკითხი. მით უმეტეს, რომ ოქროს საწმისის მოტაცების სრულიად თავისებურ ინტერპრეტაციას იძლევა რუდოლფ შტაინერი.

ოქროს საწმისი უზენაესის ამაღლებულის სიმბოლოა. ადამიანი (ე.ი. იაზონი) ისწრაფვის უზენაესისაკენ (ე.ი. ოქროს საწმისისაკენ). უზენაესისა და ამაღლებულის წვდომა კი ადამიანს შეუძლია მხოლოდ სიბრძნით, გონიერებით. იაზონმა ოქროს საწმისი მედეას დახმარებით მოიპოვა. მაშასადამე, მედეა სიბრძნეა, გონია, ლოგოსია. მაგრამ უზენაესთან ზიარება უმსხვერპლოდ არ შეიძლება, მიზანს სიბრძნის, გონიერების ნაწილი უნდა შეეწიროს. ეს მსხვერპლია მედეას ძმა აფსირტე (ე.ი. ლოგოსის ნაწილი). თუ გავიზიარებთ მედეას ამგვარ გააზრებას, მაშინ სრულიად ბუნებრივია ქალის კულტი ჩვენში. ქართული აზრით, რაც კი დიადა, ქალს უკავშირდება. საქართველო ქალის წილხვედრია – მარიამ ღვთისმშობლისა, ქართველთა გამანათლებელი და ქრისტიანობად მომქცევი ქალია – ნინო, დიდი საქართველოს შემქმნელი დავით აღმაშენებელია, მაგრამ მისი სიმბოლო და ხატი ქალია – თამარ მეფე. ერისა და ქვეყნისათვის თავგანწირვის და წამების უდიადესი მაგალითი ქალმა გვიჩვენა – ქეთევან დედოფალმა.

თუ ყოველივე ამას ღრმად ჩავუყვირდებით, შევისწავლით (რაც მომავლის საქმეა), მაშინ შეიძლება სხვა სურათი წარმოგვიდგეს თვალწინ და არც ძალიან გაგვიკვირდეს ჰერმან ფონ-სკერსტის შეხედულება; ოქროს საწმისი და გრალი ერთმანეთს უკავშირდება.

მართალია, წინარეკრისტიანული ხანის ქართულ კულტურას ცუდად ვიცნობთ (რატომღაც არგონავტების მითში არ გვინდა დავინახოთ ქართული კულტურის გამონათება), მაგრამ ის კი კარგად ვიცით, რომ გაქრისტიანების შემდეგ ჩვენი ხალხი პირნათლად ემსახურებოდა ჯვარცმული ღმერთის იდეალებს. ასე იყო მონღოლთა შემოსევამდე და მის შემდეგაც.

მონღოლთა შემოსევის შემდეგდროინდელი ისტორია ქართველი ხალხისა სწორედ ერთიანი, განუწყვეტელი ბრძოლაა ქრისტიანული იდეალების შესანარჩუნებლად და დასაცავად. იბრძვიან არამარტო ხმლით, არამედ კალმითაც. ქრისტიანული კონცეფციით არის გაჟღენთილი არა მარტო ორიგინალური თხზულებანი, არამედ სპარსულიდან ნათარგმნიც, ანდა მიბაძვით დაწერილი. თუ მეფე არჩილი „თეიმურაზისა და რუსთველის გაბასებაში“ ღმერთს მიმართავს – „სამგვამოვანო ღვთაებავ, ერთმანეთს არ შემდგომისო, მამავ მშობელო ძისაო, გამომვლენელო სულისო, ერთ ხელმწიფებავ, ერთ ნებავ, სამხატო, ერთ-ღვთაებისო...“ – თეიმურაზ პირველი უზენაესს „ლეილმაჯუნუნიანში“ ევედრება – „ღმერთო..., არსისა არაარსისა სიტყვით დამბადე მქნელობით...“ როგორი აღტაცებულიც უნდა იყვნენ სპარსული ენითა და ლიტერატურით („სპარსთა ენისა სიტკბომან მასურვა მუსიკობანი“, – როგორც აღიარებდა თეიმურაზ პირველი), მაინც ერთგულად, რწმენით და თავდადებით ემსახურებიან სიტყვა-ღმერთს, სამპიროვან ერთარსებას. ასეთ ვითარებაში გრალის თემას არსებითი მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონოდა. მომდევნო ხანაში ამას გვერდი ავუარეთ? თუ, რაკი ქართული მესიანისტური იდეა დავივიწყეთ, გრალის თემამაც აღარ დაგვანტერესა? კითხვებს, ალბათ, მომავალში გავცემთ პასუხს.

აღორძინების ხანის მწერლობა დიდ ყურადღებას მიაქცევს ისტორიას. შეიქმნება გალექსილი მატრიანეები. არჩილ მეფე იქნება თუ დავით გურამიშვილი, იოსებ ტფილელი თუ იესე ტლაშაძე, ფეშანგი თუ სხვანი, გვიამბობენ როგორც მთელი ქვეყნის, ისე ცალკეულ ისტორიულ პირთა თავგადასავალს. მათ ნაამბობს ახლავს ერთი, საერთო დამოკიდებულება ქართველთა ისტორიული ცხოვრებისადმი. ეს ის დამოკიდებულებაა, რომე-

ლიც უამთააღმწერელმა გამოავლინა: ჩადენილია ცოდვა და ყველა შემოსევა-დარბევა სასჯელია ღვთით მოვლენილი.

„მათ ღმერთსა სცოდეს, ღმერთმან მათ
პასუხი უყო ცოდვისა,
ცა რისხვით შუვა განიპის,
ქვეყანა შეიძროდისა...“

(დ. გურამიშვილი)

მერე დახატულია თითქმის აპოკალიპსური სურათი ჩვენი ყოფისა (იმდენად დიდია ჩადენილი ცოდვის შიში, რომ მე-20 საუკუნის პოეტსაც კი წამოსცდებოდა: „ასეთი ცოდვა რა ჩაიდინე, ჩემო სამშობლოვ, მინდა ვიცოდე, რომ ამოდენა ცეცხლი დაგჭირდა და მეც ამ ცეცხლით უნდა ვინოდე, რომ განთხევინეს ამდენი სისხლი, არ შეგიბრალეს, არ შეგიცოდეს?!“ კ. ნადირაძე).

ამ ვითარებაში ვისლა გაახსენდება საქართველოს ისტორიული მისია? ჯვარცმული ღმერთის ხატის პარალელურად ჩვენს მწერლობაში ჩნდება ჯვარცმული პიროვნების, ჯვარცმული ქვეყნის სურათი. ყველა მწერალს – იქნება თეიმურაზ პირველი თუ არჩილი, სულხან-საბა თუ დავით გურამიშვილი, ვახტანგ მეექვსე თუ თეიმურაზ მეორე, ბესიკი თუ ალექსანდრე ამილახვარი – ტრაგიკული ბედი აქვს. რა ჰქნას ადამიანმა, თუკი ღმერთკაციც ჩივის: „ნაცვლად ჩემთა სიკეთეთა აღმიმართეს საკვდად ჯვარი?“ (ვახტანგ VI). რომც არ გინდოდეს, მაინც შემოგეპარება სასონარკვეთილება. თითოეული ადამიანის ბედში აისახება ქვეყნის ბედიც. ქვეყანაც, ხალხიც უმძიმეს მდგომარეობაშია. ქართველი ხალხის თავზე ცეცხლის კვერი ტრიალებს. ამ ურთულეს ვითარებაში ქართული მწერლობა „ვეფხისტყაოსნისაკენ“ მიბრუნდება.

„როდესაც ბრძენმა რიტორმან
შოთამ რგო იგავთ ხეო და,
ფესვ ღრმა-ჰყო, შრტონი უჩინა,
ზედ ხილი მოინეოდა.
ორგზითვე ნაყოფს მისცემდა,
ვისგანაც მოირხეოდა...“

(დ. გურამიშვილი)

ქართული მწერლობისგან ახლების ეპოქა რუსთაველს საგანგებო გულისყურით ეპყრობა. სულერთია, „ვეფხისტყაოსნის“ გამგრძელებლები იქნებიან ისინი, თუ უაღრესად თავისთავადი შემოქმედნი. წამდაუნუმ ახსენებენ, იმონებენ, აქებენ (ნოდარ ციციშვილი: „მისი ლექსების მკითხველსა სხვა რადმცა მოენონება?“), ებასებიან, ეპაექრებიან, ზოგჯერ გიობასაც აკადრებენ („უყურე ბრიყვსა მესხსა და ამასა, შეუპოვარსა, რაღას გელაყო ჯავახსა, ღარიბსა, შეუპოვარსა...“), მაგრამ რუსთაველის განსაკუთრებულობა ყველასათვის უდავოა, რა თქმა უნდა, რუსთაველის მიმართ ინტერესი გამონვეულია იმით, რომ გენიალური პროექტი მათ ბუნებრივად აჯადოებს და იზიდავს. მაგრამ ამ თავყანისცემაში არის რაღაც სხვა. კერძოდ ის, რომ რუსთაველი იმედია ეპოქაში, როცა მწერლობა სავსეა სოფლის სამდურავით. ჰო, მართალია, „ვეფხისტყაოსანშიც“ არის სოფლის სამდურავი. თუნდაც ესენი:

„იგი მიენდოს სოფელსა, ვინცა თავისა მტერია“...

„ვა სოფელმან სოფელს მყოფი ყოვლი დასვა ცრემლთა დენად!“...

„ვა, სოფელო, რაშიგან ხარ, რას გვაბრუნებ, რა ზნე გჭირსა!

ყოვლი შენი მონდობილი ნიადაგმცა ჩემებრ ტირსა?“

მაგრამ, ამის გვერდით, „ვეფხისტყაოსანში“ არსებობს მტკიცე რწმენა: „მაგრა ღმერთი არ გასწირავს კაცსა, შენგან განანირსა“. სოფლის უსამართლობას ღმერთი შეცვლის სამართლიანობით. სოფლის ბოროტი შეიცვლება ღმერთის კეთილით. რუსთაველისათვის ბოროტში ღმერთის ხელი არ ურევია („რად დასწამებ სიმწარესა ყოველთათვის ტკბილად მხედსა? ბოროტიმცა რად შეექმნა კეთილისა შემოქმედსა?“). თეიმურაზ პირველისათვის კი სხვაგვარად არის საქმე. მეფის მუნათი მარტო სოფელს არ ეკუთვნის, ღმერთსაც. ადამიანის დაცემა თვინიერ ღმრთისა არ ხდება:

„ღმერთო, ცისა და ქვეყნისა, საბრუნავითა მაქცეო,

ზე ამართულთა ყოველთა დამცემო, გარდამაქცეო,

ზოგჯერ ჭირს ღმრთად, ღმრთს ჭირად შემცვლელი, გარდამაქცეო...“

მე რა შუაში ვარო, თავს იმართლებს სოფელი არჩილ მეფის „კაცისა და სოფლის გაბაასებაში“. ორივე ღმერთის შექმნილი ვართ და მის განკარგულებას ვემორჩილებითო.

„მიკვირს, კაცო, ცუდს სიტყვასა რისთვინ ზრახავ, გონიერო, პირმეტყველო არ პირუტყვო, მსგავსო ღვთისა, შვენიერო, ერთისაგან შემოქმედის ორნივ ქმნილვართ, მიწიერო, შენ უფალი, მე ვარ მონა, ბრძანებაა მის მიერო...“

რაკი ადამიანიცა და სოფელიც ღმერთის შექმნილია, ბუნებრივად გამოდის, რომ ამ ქვეყნად არსებული ბოროტი უზენაესის თვინიერ ვერ იქნებოდა.

თეიმურაზ მეორის „დღისა და ღამის გაბაასებაშიც“ მკაფიოდ ვერ გამოიკვეთა, რა სჯობს – ბნელი თუ ნათელი, ღამემ არსებითად იმდენივე ქველობა დაასახელა თავის სასარგებლოდ, რამდენიც – დღემ. მართალია, კამათი იმით დასრულდა, რომ დღემ ბრძანა:

„ოდეს იქმნეს აღსასრული განსჯად ქრისტე გარდმოხდების, მის წინაშე სამართალი ყველა დღისით გარიგდების, თუ არ მარტო ჯოჯოხეთში, ბნელი ყველგან განქარდების, ღამე სრულად უჩინოა, ღვთის მადლითა განათლდების“.

მაგრამ ქრისტე-ღმერთიც, ღამის განცხადებით, **„გარდამოხდა სიტყვა ღვთისა: „მისგან განხორციელდების!“ ღამით იყო ეს ხარება, შობაც ღამით გამოჩნდების“**, ანდა **„ბეთლემს შუალამეს იშვა მეუფე და ღმერთი ჩვილად“**.

სკეპსისისა და მერყეობის ხანაში რუსთაველი ურყევი საყრდენია. კეთილის რწმენა, „ვეფხისტყაოსანში“ ნათელყოფილი, ბოროტის არასუბსტანციურობა ის იმედია, რომელზეც უნდა აშენდეს როგორც კერძო პიროვნების, ისე მთელი ერის მომავალი ბედ-იღბალი, თუ მეტი არა, ყოველმა კაცმა ის მაინც უნდა შესძლოს, რომ „სახელის ხე საჩრდილობლად წყლისა პირსა სამე დარგოს“ (ვახტანგ მეექვსე).

XVII-XVIII საუკუნეებში „ვეფხისტყაოსანმა“ განუზომელი და აუნონელი როლი შეასრულა ქართული სულის აღორძინებაში.

სრულიად არ იყო შემთხვევითი ამ ეპოქის მწერლების რუსთაველის გარშემო ტრიალი, მის ირგვლივ პაექრობა, მისი პოემის გაგრძელებების წერა. როცა დაწვრილებით, დეტალ-დეტალ იქნება შესწავლილი „ვეფხისტყაოსანი“ და XVII-XVIII საუკუნეების საქართველოს სულიერი ცხოვრება, ყველა, ყოველივე ეჭვის თვინიერ, დავინახავთ, რაც გააკეთა რუსთაველის პოემამ.

მართლაც, ნელ-ნელა თავს აღწევენ უიმედობას. ეროვნული ენერგია ახალ ძალას იკრებს. ბრძოლა უშედეგოდ არ რჩება. როცა მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარს თვალს გადავაავლებთ, მკაფიოდ ვხედავთ სამ მოვლენას.

პირველი: საქართველომ საკუთარი ძალ-ღონით დააღწია თავი ისლამურ ჩიხს. ეს არის ერეკლე მეორისა და სოლომონ პირველის უპირველესი და უდიდესი ღვაწლი ჩვენს ისტორიაში. მე-18 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში სპარსულ-თურქული აგრესია საბედისწერო უკვე აღარ იყო. მათ კიდევ შეეძლოთ, ცხადია, საქართველოსათვის ზიანის მიყენება, მაგრამ სპარსეთ-თურქეთი აღარ იყო მოურეველი ყისმათი. საქართველოს უკვე ვეღარ ემუქრებოდა წალეკვით ისლამური სამყარო.

მეორე: ჩვენმა ხალხმა დაიცვა და შეინარჩუნა ქართული კულტურის ქრისტიანული ხასიათი. არ დაიშალა ჩვენი პოლიტიკურ-სოციალური და კულტურული ისტორიის მთლიანობა-ერთიანობა. ამის შედეგად ისევ აღორძინდა ერთობილი ეროვნული შეგნება, რაც გამოიხატა 1790 წლის დოკუმენტით – „ტრახტატი, ივერიელთა მეფეთაგან და მთავართაგან დამტკიცებული“.

მესამე: აღორძინდა და ფართო, საერთო ხასიათი შეიძინა სწავლა-განათლებამ; მარტო ანტონ პირველის საგანმანათლებლო მოღვაწეობაც და მისი სკოლაც კი კმარა საბუთად.

ეს საქართველომ საკუთარი ძალ-ღონით გააკეთა სხვების დაუხმარებლად. მაშინ რატომღა დამთავრდა მე-18 საუკუნე ქართული სახელმწიფოს მარცხით? მართალია, საქართველომ ისლამურ ჩიხს თავი დააღწია, მაგრამ მან ვერ მოიცილა ძველი, შინაგანი სენი, რომელსაც ბიზანტინიზმის ერთგულება ეწოდება. როგორც მონღოლთა შემოსევის წინ არ იყო საქართველო განკურნებული ბიზანტიზმისაგან, ასევე ცოცხალი იყო იგი ჩვენს ეროვნულ სხეულში მე-18 საუკუნეშიც. მის წინააღმდეგ ბრძოლა

მიმდინარეობდა. ამას ჩვენში კათოლიკე მისიონერთა მოღვაწეობაც მონაწილეობს, სულხან-საბა ორბელიანის გაკათოლიკებაც და ანტონ პირველის თავდაპირველი სიმპატიებიც კათოლიციზმისადმი, რაც მას ძალიან ძვირად დაუჯდა. რაოდენ ძლიერი იყო ჩვენში ბიზანტინიზმი, ამას ადასტურებს ზაქარია გაბაშვილისა და ანტონ პირველის ბრძოლა. კარის უბრალო მღვდელმა კათალიკოსის დამარცხება შეძლო. შეიძლება ვთქვათ, რომ ზაქარიას მხარს უჭერდა მეფე თეიმურაზ მეორე და ანტონ პირველის მარცხი ამან განაპირობაო, მაგრამ ესეც ხომ ბიზანტინიზმის ძლიერების საბუთია!

სულხან-საბა ორბელიანს და ანტონ პირველს იმ გეზის აღდგენა და გაგრძელება უნდოდათ, გიორგი მთაწმიდელმა რომ დაიწყო, მაგრამ ვერ მოახერხეს. რა თქმა უნდა, აქ აქტიურ როლს რუსული მართლმადიდებლური ეკლესიის აგენტურაც ასრულებდა. იგი ყოველნაირ საშუალებას ხმარობდა, როგორმე შეენარჩუნებინა ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია. არ მიეცა მისთვის საშუალება კათოლიციზმის წიაღში გადასვლისა. ესეც იყო ზაქარია გაბაშვილის ძალა. სამწუხაროდ, ჯერ არ შეგვისწავლია რუსული ეკლესიის როლი და ადგილი იმ ბრძოლაში, რომელიც საქართველოში მიმდინარეობდა, საერთოდ, მართლმადიდებლობასა და კათოლიკობას და, კერძოდ, ანტონ პირველსა და ზაქარია გაბაშვილს შორის. ამის შესწავლას არსებითი მნიშვნელობა აქვს, რამეთუ ქართული პოლიტიკურ-რელიგიური რუსიზმი უშუალო გაგრძელება იყო ქართული პოლიტიკურ-რელიგიური ბიზანტინიზმისა.

საქართველო რუსეთისაკენ იმიტომაც მიიღტვოდა, რომ ქართველთა შეგნებაში რუსეთი ახალ ბიზანტიას წარმოადგენდა. ამ შეგნების შედეგია ქართული კულტურული ცენტრების შექმნა რუსეთში (ისე, როგორც ადრე ბიზანტიაში იყო. ვახტანგ მეექვსეც რუსეთში იმ რწმენით მიდიოდა, რა რწმენითაც თორნიკე ერისთავი ან სხვები ათონზე), რუსულიდან წიგნების თარგმნა, ქართული ბიბლიის შესწორება რუსულის მიხედვით, საერთოდ საეკლესიო ცხოვრების მოწყობა რუსული ეკლესიის წაბადებით და სხვანი.

კარგად ცნობილია, რომ საუკუნეების მანძილზე რუსეთი ბიზანტიის მემკვიდრეობას იჩემებდა. ყველაფერს აკეთებდა ამ მისწრაფების ფაქტად ქცევისათვის. მოახერხა კიდეც ეს: ბიზანტიის დაცემის მერე მართლმადიდებლური ქრისტიანული სამყაროს ცენტრი რუსეთი გახდა. ეს შეიძლო რუსეთმა იმით, რომ რუსულმა ეკლესიამ და პოლიტიკურმა აზრმა ბიზანტიის მემკვიდრეობა საერთო სახალხო რუსულ შეგნებად აქცია. ამის დასადასტურებლად დოკუმენტები არ არის საჭირო, კმარა ანდრეი ბელის სიტყვებიც: „პირველ სატახტო ქალაქი მოსკოვი და დედა რუსული ქალაქებისა – კიევი, პეტერბურგი, ანუ სანკტ-პეტერბურგი, ანუ პიტერი (რაც ერთი და იგივეა) ჭეშმარიტად ეკუთვნის რუსეთის იმპერიას. ცარგრადი, კონსტანტინეს ქალაქი (ანუ, როგორც ამბობენ, კონსტანტინოპოლი) ეკუთვნის მემკვიდრეობის უფლებით“ („პეტერბურგი“).

რუსეთს „მემკვიდრეობით“ მარტო კონსტანტინოპოლი კი არ „ეკუთვნოდა“, არამედ – საქართველოც. ამ „მემკვიდრეობის“ თვალთ უყურებდა ამიერკავკასიას რუსეთი, ამიტომაც მოიტვოდა დაჟინებით სამხრეთში. ამიტომაც ჩნდება რუსეთის მეფეთა ტიტულატურაში царь иверский ბევრად ადრე, რუსეთის საქართველოში დამკვიდრებამდე: ივანე მეოთხეც, რომელიც ჯერ ძალიან შორს არის საქართველოდან, თავს იბერიელთა მეფესაც უწოდებს.

საქართველო ისწრაფოდა ძველი პატრონის მემკვიდრესთან დასაბრუნებლად, ხოლო მემკვიდრე – წინაპრის ნაქონების მისაღებად. ამ შეგნების შედეგი იყო ის, რაც მე-18 საუკუნის ბოლოს მოხდა საქართველოში.

ჩვენ დიდსა და სერიოზულ ყურადღებას ვაქცევთ ბიზანტიური კულტურის მნიშვნელობას საქართველოს ისტორიულ ცხოვრებაში, მაგრამ ნაკლებად ვითვალისწინებთ მის საბედისწერო შედეგს.

რომის იმპერიის დასავლეთი ნაწილის დაქცევის შემდეგ (410 წელს დაანგრია ალარიხმა რომი), ათასი წელიწადი იარსება ბიზანტიამ (1453 წელს აიღო კონსტანტინეპოლი სულთანმა მუჰამედ მეორემ). მაგრამ ამ ხნის მანძილზე ბიზანტია ნელ-ნელა კვდებოდა. მისი კულტურის გარეგნული ბრწყინვალეობა შინაგანად ატარებდა ხრწნადი სხეულის მომაკვდინებელ ოხშივარს. ჩვენს

ისტორიაში ბიზანტიური სენის საშიშროებას ძველად გიორგი მთაწმინდელი და დავით აღმაშენებელი ხედავენ, უფრო გვიან – სულხან-საბა ორბელიანი და ახალგაზრდა ანტონ კათალიკოსი, მეცხრამეტე ესაუკუნეში – ნიკო ნიკოლაძე. ის, რასაც ნ. ნიკოლაძე ამბობდა, სულ ტყუილად და უმართებულოდ დავივიწყეთ. 1894 წელს იგი ჟურნალ „მოამბეში“ (№6) წერდა:

„... სულ ბიზანტიის გავლენის ბრალია იმ ხალხების და სამეფოების ჩამოქვეითება, თუ ათასი წლით უკან ჩამორჩენა, რომელთაც ბიზანტიის მიბაძვამან შესწავლამ ნება აღარ მისცა, ევროპული მეცნიერება და წყობილება შემოეღოთ. ბიზანტიის სახელმწიფო წეს-წყობილებას საძირკვლად აღმოსავლური თვითმნებლობა ედო და არა ერის ან წოდების უფლება, სიმართლე, კანონი. სამეფოს ასეთი კანონიერი წყობილება და შეურყეველი წესი არასოდეს არ ჰქონია, რომ მთელს ხალხს ან წარჩინებულ მის წოდებას ნიადაგ შესძლებოდეს გზის და საშველის პოვნა, თვით იმ გარემოებაშიც, როცა ბიზანტიის ტახტზე უღირსი მეფე ადიოდა. საქმე ისე მიდიოდა ხოლმე, როგორც ბრმა ბედს სურდა. როცა უცაბედად ტახტზე მხნე და გონიერი მეფე ადიოდა, მეფობაც დამშვენებული იყო და ხალხიც გამარჯვებული. საუბედუროდ, ეს მეტად იშვიათად მოხდებოდა ხოლმე, უფრო ხშირად ბიზანტიის ტახტზე სრულიად ძაბუნსა და უმნიშვნელო ადამიანებს ჰხედავს ისტორია. უეჭვოა, ევროპულ სახელმწიფოების ტახტებზედაც გენიოსებზე უფრო ხშირად უნიჭოები ადიოდნენ. ამ მხრით ევროპასა და აზიას შუა განსხვავება როდია. განსხვავება ამ ორ წესს შუა იმაში მდგომარეობს, რომ აზიაში მთელი სახელმწიფოს ცხოვრება და ტრიალი მარტო მეფის ან დესპოტის სურვილზე, ნებაზე და შეხედულებაზე იყო დამყარებული მაშინ, როცა ევროპაში დაარსდა სხვადასხვაგვარი სიმართლე, კანონი, ტრადიცია, სისტემა და ბოლოს მეცნიერებაც. მათი შემწეობით სუსტი მეფეც რომ მჯდარიყო ევროპაში ტახტზე, ეს გარემოება თითქმის არც კი დაეტყობოდა ქვეყნის საქმეებს. ისტორია, ისტორიული პროგრესი, მაინც თავისებურად, აუჩქარებლად, მაგრამ დაუხევლადაც წინ მიდიოდა“ (გვ. 181-2).

ნ. ნიკოლაძის სიტყვების გახსენება დღეს იმიტომ გვჭირდება, რომ დაუეჭვებლად მივხვდეთ და შევიგნოთ: ევროპისაკენ მიმა-

ვალი გზა საქართველოს ისლამმა კი არ გადაუკეტა, არამედ ბიზანტიამ. ისლამმა უბრალოდ ის გააგრძელა, რაც უკვე კარგა ხნის წინ ჩაიდინა ბიზანტიამ. მესიანისტური იდეა საქართველოს ბიზანტიისაგან თავდასალწვევად სჭირდებოდა. თავის დაღწევად რომ თავის დროზე მომხდარიყო, არც მონღოლთა და არც მისი მომდევნო შემოსევები იქნებოდა ესოდენ მძიმე შედეგიანი საქართველოსათვის. მაგრამ კარგად დაწყებული საქმე ასევე კარგად ვერ დაგვირგვინდა, ვერ მოესწრო. მერე კი მესიანისტური იდეის დაკარგვა ნიშნავდა იმას, რომ საქართველო ისევ ბიზანტინიზმის იდეის გავლენის ქვეშ ექცეოდა. თავს ისევ ჩამორჩენილობისათვის სწირავდა. ამას გუმანით ხვდებიან ალორძინების ხანის მწერლები. ეს რუსთაველისადმი მათ დიდ მიდრეკილებაშიც ჩანს. რუსთაველი ბიზანტინიზმისაგან თავისუფალი აზროვნებაა. როცა ავთანდილის სიმღერას უსმენ „ინდო-არაბ-საბერძნეთით, მაშრიყით და მალრიბელნი, რუსნი, სპარსნი, მოფრანგენი და მისრეთით მეგვიპტელნი“ (გვიანდელი ჩანართია თუ არა ეს სტრიქონები, ამას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს), ეს ჩვენი ოცნებაა, საქართველოს ხმა გაეგონა კაცობრიობას, ბიზანტიის გავლენის თვინიერ. მიზნის მისაღწევად საჭიროა საკუთარი მესიანისტური იდეა და ბრძოლა მის განსახორციელებლად. მართალია, მონღოლთა ბატონობის შემდეგდროინდელმა მწერლობამ იგი დაივიწყა, მაგრამ იმის რწმენა კი ურყევად დაგვიტოვა, რომ ქართულ ეროვნულ ენერგიას ყოველგვარ პირობებში ძალუძს ალორძინება და საკუთარი ძალღონით თავდახსნა. ამას დავუმატოთ „ვეფხისტყაოსნის“ მრწამსი: ცალკეული პიროვნებისა თუ მთელი ერის ცვალებად ბედ-იღბალში, ბედნიერება-უბედურების მონაცვლეობაში ნათლად ჩანს ბოროტების დამარცხებისა და კეთილის გამარჯვების ერთიანი, მთლიანი, მტკიცე კანონზომიერება. ორივე აზრობრივი ხაზის გამთლიანება და ერთად წარმოდგენა საშუალებას მოგვცემს გავიგოთ – რა მემკვიდრეობას, წინაპართა რა ანდერძს უნდა მოვუაროთ, განვაავითაროთ ახალი დროისა და პირობების შესაბამისად, რომ ერთხელ და სამუდამოდ ჩამორჩენილობას თავი დავაღწიოთ და საკაცობრიო ასპარეზზე ყავარჯნის მოუშველებლად ვიაროთ.

1987 წ.